

FELSEFE BAKIMINDAN METAFOR

Nihat Keklik

Bundan önce yayınlanan *Felsefede Uslûp Meselesi ve Bâzı İlkeler* adlı yazıda¹ belirtmiştik ki birçok filozoflar, zor anlaşılan felsefe meselelerini *kolaylaştırmak* maksadıyla, (-muhtelif kolaylaştırma ilkeleriyle birlikte-), *metafor* san'atından da yararlanmışlardır. O yazıda sâdece değinerek geçtiğimiz bu konu üzerinde, şimdi de biraz teferruâtlı olarak durmamız ve hangi filozofların, ne bakımlardan böyle bir kolaylaştırma ilkesine önem verdiklerini göstermemiz gerekiyor.

Benzetme (:istiâre) demek olan *metafor* (metaphore)' dan maksat şudur : Soyut (mücerret) olan bir meselenin anlaşılmasında *güçlük* çıktığı takdirde, anlaşılmasını *kolaylaştırmak* için, İlkçağ ve ayrıca Türk-İslâm filozofları ve hattâ Yeniçağ filozoflarından birçoğu, metafor'lardan yararlanmak yoluna gitmişlerdir. Bu da gösteriyor ki *metafor* san'atı, sâdece edebiyatçıların değil, aynı zamanda felsefecilerin de rağbet edip câiz gördüğü bir uslûp tarzıdır. Ne var ki *felsefeciler* bunu, zor anlaşılan felsefe problemlerini *kolaylaştırmak* amacıyla kullanırken, *edebiyatçılar* sâdece *uslûp güzelliği* maksadıyla kullanmaktadır ki, ikisi arasındaki en önemli fark bundan ibârettir.

a) İlkçağ felsefesinden bâzı metafor örnekleri

Yukarda belirttiğimiz üzere, daha ilkçağ felsefesinden itibâren, birçok filozoflar, *metafor*'lardan yararlanmışlardır. Şimdi bunlardan bazı örnekler verecek olursak, *Pitagoras*'tan başlayabiliriz.

1 N. Keklik, *Felsefede Uslûp*, s. 72-73; ayr. N. Keklik, *Felsefenin Tekniği*, s. 132-142.

Filozoflar'm toplumdaki yerini belirlemek üzere *Pitagoras* (m.ö. 570-494) diyor ki :- Dünyâ hayatı, adetâ spor müsâbakalarına benzemektedir. Burada kimileri *seyirci*'dir, kimileri *yarışmacı*'dir, kimileri de maçlarda *ticâret* maksadıyla bulunmaktadır. *Filozoflar*, işte bu *seyirciler* arasında bulunurlar².

Demek ki *filozoflar*'m, toplum içinde bir türlü bitmeyen hayat mücâdelesindeki yerleri, tıpkı maçlardaki *seyirciler gibi*'dir ve onlar ne ticâret maksadını güderler, ne de yarışmalara katılırlar.

Pitagoras'm böyle bir kanâat ileri sürmekte hakkı vardır. Çünkü *pitagorasçılar*'m bir süre için *siyâset*'e karıştıkları ve hattâ muvakkat olarak siyâsi iktidâr oldukları, fakat sonradan halkın isyân etmesiyle devrildikleri ve sürgüne gönderildikleri bilinmektedir³.

İlkçağ felsefesinde şâirâne uslubuyla tanınan *Platon* (m.ö. 427-347) ise, birçok vesilelerle *metafor*'lardan yararlanmış olan filozoflardan biridir. Meselâ, *Mağara metaforu* (-ki, Fransızcada *le mythe de la caverne* denilmektedir-) sâyesinde, *idealar* ve *maddî nesnelere* arasındaki ilişkiyi *kolay anlaşılabilir* biçimde anlatmak gâyesini güdüyordu. Nitekim *Platon*'a göre *maddî nesnelere* denilen varlıklar, sâdece *ideaların gölgeleri*'dir. Yani ona göre *gerçek* (real) olan, ancak *idealar* (tasavvurlar, fikirler)'dir (Buna, *kavram realizmi* adı verilir.)

Devlet adlı eserinde bulunan bu *metafor*'da, doğduğundan beri *mağara* içinde yaşayan bâzı insanlar, sâdece mağaranın sonundaki duvara bakmak zorundadırlar. Mağaranın girişinde ise bir *ateş* (:ışık kaynağı) parıldamakta ve ışığın önünde bâzı nesnelere geçirilirken, bunların *gölgeleri duvara yansımaktadır*. Şâyet bir insan doğumundan itibaren bütün hayatıma sâdece bu *gölgeler*'e bakacak olursa (-ki bunlar, *maddî nesnelere*'i temsil etmektedir-), o takdirde *gölgelerin* (yani *maddî nesnelere*'in) *gerçek* (real) olduğuna inanacaktır. Fakat bu insanlar şâyet *mağara*'dan çıkarılsa ve *gölgelere* (=nesnelere) sebep olan *idealar*'ı görseler, o zaman *gerçek* olan şeylerin *idealar* olduğunu anlayacaklardır⁴.

2 Laertius, *Vie et Doctrines*, 2/177; ayr. N. Keklik, *Felsefe*, s. 185.

3. *Filozoflar*'ın siyâsetten uzak durmalarının gereği hakkında bkz. N. Keklik, *Filozofların Özellikleri*, s. 109-123.

4 Platon, *Devlet*, 514a-517c (terc. s. 199-200); bu konudaki metin için bkz. N. Keklik, *Felsefe*, s. 143-145.

Görülüyor ki bu şekilde *soyut* (:mücerret) olarak bırakıldığı takdirde, zor anlaşılan idealar teorisini *kolaylaştırmak* üzere *Platon*, büyük şöhret kazanan *Mağara metaforu*'nu ortaya atmıştır.

Platon'un metaforlarından biri de *insan rûhu*'nu *balmumu*'na benzetererek, nesnelere algıladığımızı (:idrâklerimiz), bu *balmumu* (:ruh) üzerinde *iz* bırakan *mühür*'lere teşbih etmesidir. *Platon* diyor ki şâyet *mühür*'ün (:nesnelere'in) bıraktığı *izler* (:algılar) zayıf olursa, zamanla silinirler ve onları *hatırlamamız* mümkün olmaz⁵.

İlkçağın meşhur filozoflarından *Aristoteles* (m.ö. 384-322) dahil, çeşitli eserlerinde fakat özellikle *Politika* adlı eserinde, *devlet* hakkındaki düşüncelerini anlatırken, *metafor*'lardan yararlanmıştı. Nitekim ona göre, birbirinin zıddı olan iki türlü devlet biçimi vardır ki birisi *Demokrasi*, diğeri de *Olgarşi* adını almaktadır. Bu iki zıt idâre tarzını *kuzey rüzgârları* ile *güney rüzgârları* arasındaki zıtlığa *benzeterek* *Aristo* diyor ki, bütün hükümet şekilleri, bunların arasında yer alan kademelerden ibârettir⁶. Yine bu konuda yaptığı bir metaforda belirtiyor ki *Demokrasi* âdetâ mûsikîdeki *yumuşak ses* tonları gibidir; *Olgarşi* ise, *sert sesler*'e benzer⁷.

Bilindiği üzere *Aristoteles*, dâimâ *doğru orta*'yı arayan bir filozoftur⁸. Bu bakımdan, gerek *Demokrasi* ve gerekse *Olgarşi*'ni *aşırı* duruma gelmelerinden sakınılması gerektiğini öğütleyen *Aristoteles*, *doğru orta*'nın bir *orta sınıf* (middle class) üzerine dayanması icap ettiğini⁹ ve *komünizm*'in ancak bu sûretle önlenebileceğini söylemektedir¹⁰. *Aristoteles*e göre *devlet başkanı*, mutlakâ *bilge* (hakim) olmalıdır¹¹. Nasıl ki *geminin kaptanı* ve *tayfaları* varsa, aynı şekilde *devletin başkanı* ve *halk*'ı vardır : Bunlar, iş bölümü sûretiyle kendi üzerlerine düşeni yapmak zorundadırlar, aksi tak-

5 *Platon*, *Theaitetos*, 191 cd.

Böyle bir görüş, *Gazzâlî* (1058-1111) tarafından da ileri sürülmüştür. (bkz. *Makâsûd'ül-felâsife*, s. 107-109); tercümesi hk. bkz. N. Keklik, *Türk-İslâm Felsefesinin Avrupa Kültürüne Etkileri*, s. 6-10.

6 *Aristoteles*, *Politika*, 1290 a/6-7; (terc. 4/9).

7 *Aristoteles*, *aynî eser*, 1290a/8; (terc. 4/10).

8 *Aristoteles*, *aynî eser*, 1295b/9; (terc. 4/34); ayr. 1309b/6 (terc. 5/94).

9 *Aristoteles*, *aynî eser*, 1295b/8-9 (terc. 4/33).

10 *Aristoteles*, *aynî eser*, (terc.) 2/70.

11 *Aristoteles*, *aynî eser*, (terc.) 3/112.

dirde geminin selâmete kavuşması ve hedefine ulaşması mümkün olmaz¹². *Kanunlara saygı* meselesini de bir metaforla izah eden Aristo diyor ki, şâyet bu konuda bâzı ihmaller gösterilecek olursa, bir memleketteki âsâyiş ve düzen tamâmen bozulabilir ve bunun düzeltilmesi de çok zor olur: Nasıl ki *ufak-tefek masraflar*, bir *âilenin bütçesi*'ni bozarsa, aynı şekilde küçüktür diyerek bâzı kusurlar affedilirse, ilerde *anarşi*, meydana gelir¹³ Demek ki *Aristoteles*, zikredilen *Politika* adlı kitabında, özellikle *metafor*'lar üzerine dayanmak sûretiyle düşüncelerini dile getirmekteydi.

b) *Türk - İslâm felsefesinde metafor örnekleri*

Şimdi de *Türk - İslâm filozofları*'nın yaptığı *metafor*'lara dâir örnekler verecek olursak, Türk filozofu *Fârâbî* (m. 870-950)'den başlayabiliriz. Nitekim *Fârâbî*'nin de özellikle *devlet felsefesi*'ne dâir konularda metafor yoluyla açıklamalar yaptığımız görmekteyiz. Ona göre *iyi bir devlet*, *âdetâ sağıkkl beden g i b i* 'dir. *Kalb* nasıl ki bedenimizdeki merkezî organ ise aynı şekilde, (-bir beden gibi olan-) *devlet*'in merkez organı da *devlet başkanı*'dir¹⁴.

Türk düşüncesi târihinde önemli bir yer tutan ve Türklerin himâyesini gören *Gazzâlî* (m. 1058-1111)'nin de metaforlara büyük önem verdiğini bilmekteyiz. Nitekim *Gazzâlî*, insandaki *şehvet duyguları*'nın bir çeşit *şehvet ağacı* gibi olduklarını ve bu ağacın, zamanla dallanıp budaklandığını, nihâyet *şuur altı* denilen *gayri irâdî* düşünce ve davranışlarımızın bu *şehvet ağacı* üzerinde, *âdetâ serçelerin toplanması gibi* toplandıklarını söylemekteydi¹⁵.

Yeri geldiği için belirtelim ki *Gazzâlî*, (1058-1111) ve ondan esinlenerek *Hobbes* (1588-1679) özellikle *psikoloji* ve *devlet felsefesi* konularında metaforlara yer vermektedir. İşte bunlardan biri de, hem *psikoloji*'yi hem de *devlet felsefesi*'ni ilgilendiren sözleridir. Nitekim *insan vücudunu* bir *şehir*'e benzetmektedir ki burada *ruh kuvvetleri*'nin gördüğü işler dile getirilmiştir. Meselâ *akıl ve tefekkür* kuvvetimiz, *âdetâ başbakan gibi*'dir. İnsandaki *gazap* (:öfke)

12 Aristoteles, *Politika*, (terc.) 3/110.

13 Aristoteles, *ayni eser*, 1308a/2; (terc.) 5/87.

14 Fârâbî, *Fâel Medine*, s. 55.

15 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/158.

duygusu, âdetâ *polis müdürü*'ne benzetilmektedir. *Şehvet duyguları*'na gelince, onlar da bir şehirdeki *kötü vatandaşlar*'ı temsil etmektedir. Nitekim, şu metinler sâyesinde *Gazzâlî* ile *Thomas Hobbes* arasındaki *benzerlikler* dikkatimizi çekmektedir :

Gazzâlî (1058-1111) diyor ki :

— *Beden*, bir şehir'e benzer : El, ayak ve (diğer) âzâlarımız (:organlarımız), şehrin san'at erbâbı (:san'atkârları) *GİBİ*'dir. *Şehvet* (duygusu), *mâliye müdürü* gibidir. *Kalb*, bu şehrin *pâdişâh*'ıdır; *akıl* ise *pâdişâhın vezir*'idir. Bunların hepsine de *pâdişâhın ihtiyâcı* vardır; memleketin idâresi ancak bunlarla yürür...»¹⁶

Gazzâlî diyor ki :

— *İnsan vücûdu*, *râh*'ua memleketidir. *Ruh kuvvetleri*, (bir şehirdeki)... san'atkârlar ve ameleler (:işçiler) *GİBİ*'dir... *Akıl ve tefekkür* kuvveti, (bu ülkedeki) akıllı *vezir* gibidir. *Şehvet*, bir *kötü insan* gibidir. *Gazap* (:öfke) ise *polis müdür* gibidir...»¹⁷

Hobbes (1588-1679) diyor ki :

— Ancak *sun'î insan* olan *Commonwealth* (Cumhuriyet) veyâ *Devlet*, Latince olarak *civitas* (sivitas) denilen şu büyük *Leviathan*, (beşerî) sanat tarafından yaratılmıştır. Bu ise, normal insan'dan daha cesâmetli ve daha kuvvetlidir... Bundaki *hükûmdarlık*, bütün bedene hayat veren bir *sun'î ruh*'tur. *Idâreciler* ve *hâkimler* ile *icrâcular*, (âdetâ) *sun'î eklemeler*'dir; her (idâreci) üye, ... tabii (:normal) vucûttaki aynı şeyi (:vazifeyi) ifâ ederler. *Mükâfât* ve *cezâ* ise, *sinirler*'dendir. Üyelerin (:vatandaşların) *servet* ve zenginlik'leri, (devletin) *gücü*'dür. *Salus populi* yani *halkın selâmeti*, onun içindir. *Müsteşarlar*,... onun *hâfıza*'sıdır; *adâlet* ve *kannunlar*, bir *sun'î irâde*'dir. (Vatandaşlar arasındaki) *uyum* bir *sıhhat*'tır, *kargaşalık* ise *hastalık*'tır fakat *iç savaş* bir *ölüm*'dür...»¹⁸

16 *Gazzâlî*, aynı eser, 3/6.

17 *Gazzâlî*, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 20.

18 *Hobbes*, *Leviathan*, s. 129 (Introd).

Görülüyor ki *Gazzâlî* (öl. 1111) ve ondan altı asır sonra *Hobbes* (öl. 1679), birbirine çok benzeyen metaforlar sâyesinde, *politika* ile *psikoloji* arasında köprü kurmuşlardır.

Gazzâlî'nin politika çerçevesinde olmak üzere, *devlet başkanlığı* hakkındaki görüşü de enteresandır. Nitekim ona göre böyle bir ağır görevde, büyük fedâkarlık bahis konusudur. Diyor ki :

«... *Riyâset* (:başkanlık) arzûsu, esâsında helâk edicidir... Bunun misâli bir *mum*'dur ki, kendisi *yanar* fakat başkaları *ışıklar*...»¹⁹

Gazzâlî (1058-1111) ile *Descartes* (1596-1650)'m, *bilgi*'lerimizi temsil etmek üzere *ağaç metaforu*'ndan faydalandıkları da görülmektedir. Şu farklı ki *Gazzâlî*'nin *yakîn* (:kesin bilgi) tabirini kullanmasına karşılık *Descartes*, *felsefe* kelimesini kullanmaktadır. Bu metinleri de paralel olarak göstereyim :

Gazzâlî (1058-1111) diyor ki : *Descartes* (1596-1650) diyor ki :

— *Yakîn*, bir *ağaç GİBİ*'dir : *Kalb'imizdeki* (:ruhumuzdaki) *ahlâk* (:huylar), ondan çıkan *dallar*'dır. *Huy-lar*'dan çıkan *davranışlar* ise, bu dallardan çıkan *meyvalar*'dır...»²⁰

— *Felsefe*, bir *ağaç GİBİ*'dir : Kökleri *metafizik*, gövdesi *fizik* ve bu gövdeden çıkan bütün dallar da, öteki *bütün ilimler*'dir...»²¹

Dikkat edilirse, her iki metinde de *metafor* unsuru olarak *ağaç* kavramından istifâde edilmiştir fakat *Gazzâlî* bunu *ahlâki davranışlar* maksadıyla zikrederken *Descartes*, sâdece *ilimler sınıflaması* amacıyla zikretmiştir. Kaldı ki *ağaç metaforu*'ndan istifâde edenlerden biri de *Schopenhauer* (1788-1860)'dir. Onun bir yazısından şunları okuyoruz :

«... Bütün *insan bilgisi*'ni (:ilimleri), çok sayıda dalları olan bir *ağaç* gibi tasavvur etmelidir ki gövdesi birkaç

19 *Gazzâlî, İhyâ*, 1/48.

20 *Gazzâlî, İhyâ*, 1/75.

21 *Descartes, Felsefenin İlkeleri*, s. 23.

(ana) dal taşımakta ve bunlardan da, -birbiri ardından dallara ayrılmak sûretiyle-, pekçok küçülerek nihâyetlenen sonsuz derecede küçük dallar yayılmaktadır....»²²

Şimdi de başka bir İslâm filozofundan, *İbn'ül-Arabî* (1165-1240)'den bâzı *metafor* örnekleri verelim : Bu ünlü filozofa göre *Varlık* âdetâ bir *dâire* gibidir ve onun *merkez*'i de *Allah*'tır. Nasıl ki *dâirenin merkezi* çenber üzerindeki bütün *noktalar*'a eşit uzaklıkta ise, aynı şekilde *Allah* da, bütün *nesnelere* (:canlı ve cansız bütün varlıklara) aynı şekilde eşit mesâfededir²³.

Metafizik ve kozmoloji'nin en güç problemlerinden biri de, *hilkat* denilen *yaratma* veyâ *kreasyon* (création) meselesidir. Bu konuda çok meşhur olan *Yeniplatoncu* görüşü yâni, *Bir'den ancak Bir meydana gelir*²⁴ nazariyesini reddeden *İbn'ül Arabî* diyor ki bütün *Varlık*, âdetâ bir *dâire* (:çenber) gibidir. (Yukardaki misali hatırlayınız.) Böyle bir *dâirenin* meydana gelmesi için, evvelâ bir *merkez noktası* lâzımdır. Çünkü bu olmazsa, *dâire*'nin meydana gelmesi mümkün değildir. Kaldı ki bir *nokta*'nın bulunmasından dolayı, bir *dâire* çizmek de *zarurî* değildir (Yani, daire çizilmeyebilir de.) Fakat bir *dâire* varsa, mutlakâ onun bir *merkezi* bulunması gereklidir. Şu halde *Varlık*'m olabilmesi (:meydana gelebilmesi) için, *Allah*'ın varlığı *zarurî*'dir fakat Allahın varlığı, aslâ *Varlık*'m mevcudiyetine tâbi değildir. (yani *Allah*, isteseydi yaratmayabilirdi.) Böylece, *tek* olan *Allah*'tan, *çokluk* gösteren *nesnelere* dünyâsı meydana gelmekte fakat bu *çokluk* (:kesret, pluralité), *tek* (:vâhid) olan *Allah*'m *BİR* oluşuna zarar vermemektedir²⁵.

c) *Avrupalı filozoflarda metafor*

Metafor'ların belki de en güzel örneklerine Avrupalı filozoflarda rastladığımızı bakarsak, *felsefî üslup* bakımından bunun ne ka-

22 Schopenhauer, *Rapports de la Philosophie avec la Vie*, s. 116.

23 *İbn'ül-Arabî*, *Fütûhât*, 1/139; ayr. bkz. N. Keklik, *İbn'ül-Arabînin Eserleri*, s. 163-164 (= XXVII¹).

24 Latince olarak : *Ex uno non fit nisi uno*

Arapça olarak *El-Vâhid, lâ yasduru anhu illâ vâhid*

25 *İbn'ül-Arabî*, *Fütûhât*, 1/289-290; ayr. bkz. N. Keklik, *İbn'ül-Arabînin Eserleri*, s. 406.

dar önemli olduğunu açıkça görebiliriz. Demek ki *metafor*'lardan faydalanmak, felsefî üslup bakımından bir hafiflik değil, (-çünkü bâzı kimseler böyle zannetmektedir-) tamâmen aksine olarak bir beceri ve ustalık işidir. Çünkü bunu ancak felsefe meselelerine hâkim olan filozoflar yapabilmektedir. Kronolojik sıraya göre bâzı örnekler vermek gerekirse :

Yeniçağ felsefesinin babası olarak tanınan *Descartes* (1596-1650), birçok eserlerinde *metaforlar* yapmıştır. Nitekim biraz önceleri zikrettiğimiz *felsefe ağacı* misali, tipik bir metafor örneğidir. (bkz. br. dn. 21) Aynı şekilde, *cevher*'lerin adetâ *bal mumu* gibi olduğunu söylemesi de bir metafor örneği teşkil etmektedir²⁶. *Descartes*, bir de felsefenin târifini yaparken diyordu ki, felsefesiz yaşamak, âdetâ gözü kapalı yaşamak gibidir²⁷. Hatırlanacağı üzere *Descartes*, kendi sistemini kurmazdan önce edindiği bütün bilgilerden *ş ü p h e* etmiş ve *sistematik ş ü p h e* (doute methodique) adını verdiği bir metodla, *açık ve seçik* (clair et distinct) bilgiye ulaşmak istemişti. *Cogito ergo sum* (:Düşünüyorum, öyleyse varım) sözleriyle ifâde ettiği kesin bilgi'den hareket ederek, sistemini kurmağa başlamıştı. Önceki bilgiler'den bahsederken de metafor yaparak şöyle diyordu :

«... İlkin, bugüne kadar edinilen bütün *bilgi*'yi yıkacağım. *Zîrâ*, ...bu ancak kötü bir bilgi olabilir. Böylece *onu çürük temeller üzerine konulmuş bir eve benzetiyorum*. Bunun için de *bütün binâyı* devirip, yerine bir yenisini kurmaktan daha iyi bir çare göremiyorum. Zira ben, yenisini yapamadıkları için, *eski eserleri onarmakla uğraşan küçük san'atkârlar gibi* hareket etmek istemiyorum...»²⁸

Avrupalı filozoflardan biri olan *Thomas Hobbes* (1588-1679) dahi, anlattığı konuların daha iyi anlaşılması maksadıyla *metafor*'lardan yararlanmaktadır. Özellikle *politika*'dan ve *bilgi problemi*'nden söz ettiği *Leviathan* adlı eserinde, bunun birçok örneklerine rastlamaktayız. *Devlet* denilen kuruluşun adetâ büyük bir insan (:bir

26 *Descartes, Metafizik Düşünceler*, a. 116-118; ayr. bkz. N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 147-148.

27 *Descartes, Felsefenin İlkeleri*, s. 24; ayr. N. Keklik, *Felsefe*, s. 17.

28 *Descartes, Tabiat Işığı*, s. 17.

dev) gibi olduğunu ve tıpkı insan'larda olduğu gibi, onun da bir *ruh sâhibi* sayıldığını (-ki bu, *hükümdarlık*'tir-) ve *insan sağlığı*'-nin adetâ *vatandaşlar arasındaki uyum* gibi olduğunu söylemektedir. Nasıl ki insan vücûdu *hastalanırsa*, aynı şekilde vatandaşlar arasında *kavgalar* olur ve nasıl ki insan vücûdu birgün *ölmürse*, aynı şekilde devletin ölümü de *iç savaş*'tan ibârettir. (Bu metin için bkz. br. frg. 18)

Psikoloji ve *bilgi problemi* konularında da birçok metafor örnekleri veren *Hobbes*, insandaki *hayal* (:tahayyül) *kuvvetinin* smir tanımadığını ve meselâ bir *at'ın yarısı* ile *insanın yarısı*'m birleştirerek sûretiyle, *yarısı at, yarısı insan* olmak üzere bir *canavar* tasavvur (:tahayyül) edebileceğimizi söylemekteydi ki bu misalin, *Gazzâlî* (öl. 1111) den alındığını görmüştük²⁹.

John Locke (1632-1704) adındaki filozofun da bâzı güzel metafor'ları vardır. *İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme* (An Essay Concerning Human Understanding) adlı eserinde, bütün bilgilerimizin *duyu idrâki*'nden doğduğunu söylemektedir. Ne var ki *duyular*'mızın bize noksan bilgiler verdiğini ve bu sebeble nesnelere gereğince tanıyamadığımızı da kabûl etmektedir. Bu yüzden de, (-gerçekleri bilemiyoruz diyerek-), gerçeğin araştırılmasından vazgeçmek isteyenlerin durumunu şuna benzetiyordu:

«... İşini, kandil ışığıyla yapmakla yükümlü olan tenbel ve beceriksiz bir hizmetçinin, bol güneş ışığı bulunmamasından şikâyet etmesi, bir mâzaret olarak kabûl edilemez...»³⁰

«... Her şeyi kesin olarak bilemeyeceğimiz sebebiyle, şâyet her şeyden şüphe edecek olursak, *uçmak için kanatları olmaması sebebiyle, ayaklarını* (kaçmak üzere) *kullanmayan ve oturup ta helâk olan bir kimse*'den daha akıllı davranmış olmayız...»³¹

Böylece, *duyular*'ımız verdiğimiz imkân nisbetinde nesnelere ve kâinâtı tanımağa çalışmak zorunda olduğumuzu belirten *Locke*, hemen bütün *tasavvur*'larımızın da *duyular*'dan kaynaklandığını

29 Bkz. N. Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 144.

30 Locke, *Human Understanding*, s. 246.

31 Locke, *aynı eser*, s. 246.

ve sayet belli bir nesne hakkındaki duyu ağırlarımızı *tekrarlamaya-
cağ* olursak, bunlara âit *tasavvur*'larımızın da zamanla silineceğini
iddiâ ediyordu. Bu konuda da bir *metafor* yaparak diyor ki :

«... gençlik devremizin tasavvurları, çoğu kez bizden önce
ölürler ve *akıl* (mind)larımız, ziyaret ettiğimiz *mezar*'ları
t e m s î l ederler : Orada her nekadar (mezar) taşı ve lev-
hası kalırsa da, (onların) üzerlerindeki yazılar (:hâtıra ve
bellek unsurları), zamanla silinmiştir...»³²

Şimdi de onsekizinci asır filozoflarından metafor örnekleri ve-
recek olursak, bunların başında olmak üzere, *Jean Jaques Rousseau*
(1712-1778)'dan söz etmemiz gerekecektir. Hemen bütün eserlerin-
de, bu konuda örnekler bulduğumuz *Rousseau*, zâten üslûp güzeliği
ile de meşhur olan filozoflardan biridir. Hiç bir yorum yapmaksızın,
şu parçaları aktarmakla yetinebiliriz :

«...Nasıl ki *çoban*, *sürü*'süne nisbetle *üstün* bir yaratıksa,
insan sürülerinin çobanları olan *şefleri* de, *tabaa*'lardan
daha *üstün* bir yaratılıştadır...»³³

«... Tabiat, nasıl her *insan*'a (kendi) organları üzerinde
bir *mutlak yetki* verirse, toplum anlaşması da, *siyâsî bü-
tün*'e, organları üzerinde öyle bir *mutlak yetki* verir. İşte,
genel bir irâde tarafından sevk ve idâre edildiği zaman bu
yetki, ... *hâkimiyet* adını alır...»³⁴

«... *Kânun koyan*, (tıpkı) makineyi icat eden *mühendis*
(gibi)'dir; *hükümdar* ise, onu kuran ve işleten bir *işçi*'den
başka birşey değildir...»³⁵

«... İnsanların çoğu gibi, *milletler*'in çoğu da, ancak genç-
liklerinde uysal'dırlar. Yaşlandıkça, islâh olmaz hâle ge-
lirler. Bir kere âdetler yerleşip, boş inanlar kökleşti mi,
artık onları yola getirmeğe kalkışmak hem tehlikeli, hem
de nâfile olur. *Halk*, t i p k i doktoru görünce titremeğe

32 Locke, *aynı eser*, s. 277.

33 Rousseau, *Toplum Anlaşması*, s. 7.

34 Rousseau, *aynı eser*, s. 40.

35 Rousseau, *aynı eser*, s. 56.

başlayan akılsız ve cesâretsiz hasta gibi, ortadan kaldırılmak için bile olsa, kusurlarına dokundurmak istemezler...»³⁶

«... *Yasama kuvveti*, devletin kalbi, *yürütme kuvveti* de beyni (g i b i)'dir...»³⁷

Şimdi de *Voltaire* (1694-1778)'den bir iki metafor örneği aktaracak olursak diyor ki :

«... Bu *dünyâ*, herkesin rast gele bir basamaktan yer aldığı büyük bir *anfiteatr*'a benzer : Herkes, hayatın en yüksek basamaklarında olduğunu sanır ve aldanır...»³⁸

Pitagoras'm yaptığı ve daha önceleri gördüğümüz metaforu uzaktan uzağa hatırlatan (bkz. br. s. 18 /dn. 2) bu benzetmesinden başka *Voltaire* diyor ki :

«... *Harp*, (âdetâ) *Vezir Yanardağı* gibidir; yandığı zaman şehirleri kül eder, çok geçmeden de söner...»³⁹.

Nihâyet ondokuzuncu ve yirminci asır filozoflarının da *Schopenhauer* ile *Bergson*'un yaptığı benzetmeler son derece güzeldir.

Schopenhauer (1788-1860)'den başlayacak olursak diyebiliriz ki onun hemen bütün eserlerinde buna dâir örnekler bulmak kâbildir. Daha sonra yayınlağımız FELSEFEDE METAFOR adlı bir eserde, bu konulara dâir çok miktarda örnekler vereceğimiz için, burada birkaç örnekle yetineceğiz. *Irâde ve Tasavvur Olarak Dünyâ* adlı eserinde, *Schopenhauer* diyor ki :

«... Eğer bir filozof, felsefenin yöntemini düşünmekle işe başlarsa, bu filozof, teoriye göre şiir yazmak için, önce sanat teorisi yazan bir şaire benzer. Bunların her ikisi de, önce şarkı söyleyen, sonra da şarkıya göre dans eden bir kimseye benzerler...»⁴⁰

36 Rousseau, *aynı eser*, s. 63.

37 Rousseau, *aynı eser*, s. 130.

38 Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar*, 1/20.

39 Voltaire, *aynı eser*, 2/128.

40 Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 2/158; (Bu metnin tercümesini, Dr. Akın Etan'a borçluyum).

Yaşayışı, ruh yapısı ve felsefesi bakımından *pessimist* olan bu filozof⁴¹ birçok defâlar bu özelliğini belirtecek sözler sarfetmiştir. Meselâ diyor ki :

«... İnsan hayâtı, bir (saat) pandülü gibi, izdirap ve can sıkıntısı arasında gelip gitmektedir...»⁴²

«... *Hayat*, kayalıklar ve anafolarla dolu bir *deniz*'dir ki insan ancak akıl ve düşünce sâyesinde, kendi ustalığı ve gayretleriyle kurtulmağa muvaffak olacağı bilse de, (bu yolda) ilerledikçe, önünde koşan o büyük, küllî, def' edilmez *boğulma*'yı (:ölüm'ü) yine de geciktiremeyecektir : İşte, bu zahmetli deniz yolculuğunun en yüce gâyesi budur...»⁴³

Schopenhauer (1788-1860), arasına tenkit etmekle berâber büyük saygı duyduğu ve etkilendiği *Kant* (1724-1804) felsefesi ile kendi felsefesi arasındaki bağlantıyı dile getirdiği meşhur bir metaforu zikretmezden önce, bir noktayı belirlemek gerekiyor :

Hatırlanacağı üzere *Schopenhauer* (1788-1860), özellikle *Kant* (1724-1804)'m etkisindedir. Fakat onun etkilendiği başka kaynaklar da vardır. Nitekim diyor ki :

«... Benim fikrî gelişmem, tamâmen *Kant*'m etkisi altındadır,... ondan başlamaktadır. Ben bunu itirâf ediyorum. ... Kendi sistemimdeki en iyi şeyleri, *Kant*'a âit eserlere, (ayrıca) *Hindûlâr*'m dinî yazılarına ve (bir de) *Eflâtun*'un benim üzerimde bıraktıkları etkiye borçluyum...»⁴⁴

Tabiatıyla her filozof, kendinden önceki filozoflardan, şöyle veyâ böyle olmak üzere etkilenmiştir. Nitekim *Schopenhauer*, bizzat *Platon*'dan etkilendiğini söylerken, *Platon* (m.ö. 427-347)'un

41 Ekz. N. Keklik, *Filozofların Özellikleri*, s. 71-74.

42 *Aus A. Schopenhauers's handschriftlichen Nachlass*, s. 72 (terc. J. Bourdeau, *Pensées et Fragments*, s. 70).

43 *Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung*, 1/369 (: terc. J. Bourdeau, *Pensées et Fragments*, s. 71).

44 *Schopenhauer, The World as Will and Idea, (Criticism of the Kantian Philosophy faslında)*, 2/5.

da kendinden öncekilerden etkilendiğini bilmekteydi⁴⁵. Bu makâlede incelediğimiz konuyla, direkt olarak ilgili sayılmamakla beraber, bu etkilenme meselesi hakkında *Schopenhauer*'den şunları okuyoruz :

«... *Eflâtun*, kendi *geometri*'sini *Mısırlılar*'dan, *astronomi*'sini *Bâbilliler*'den, *sihirbazlık*'ım *Trakyalılar*'dan ve birçok şeyleri de *Asurlular*'dan öğrenmiştir. Aynı şekilde *teizm*'ini (:Tanrı inancını) *Yahudiler*'den (:*Tevrat*'tan) öğrenmiştir...

Plütarkhos'a ve hattâ daha iyisi, *Laktantius*'a göre *Eflâtun* :-Hayvan olarak değil *insan* olarak, kadın olarak değil *erkek* olarak ve başka milletlerden değil *Grek* olarak dünyâya geldiği için *Tabiat*'a (:Tanrı'ya) şükretmiştir. (Oysa), *Isaac Euchel*'in, *Yahudilerin Duâları* (adlı eserinde), bir «sabah duâsı» vardır ki burada, bir yahudi mümin, kendisini :- kâfir değil *Yahudi* olarak, köle değil *hür* olarak ve kadın değil *erkek* olarak dünyâya getirdiği için, Tanrı'ya şükretmektedir...»⁴⁶

Böylece, kendisini etkileyen *Kant* (1724-1804)'ın bile daha önceki filozoflar arasında *Locke* (1632-1704), *Hume* (1711-1776), *Leibniz* (1646-1716) ve *Wolf* (1679-1754) adlı filozoflara dayandığını belirttikten sonra⁴⁷, *Kant* felsefesinin, o zamana kadar *kör* olan gözleri âdetâ *katarakt ameliyatı* yaparak açtığını ve şimdi de kendi felsefesinin (yâni, *Schopenhauer* felsefesinin) bu *ameliyath gözler* için âdetâ *gözlük* gibi fayda sağlayacağını (-*metafor* yoluyla-) söylemekteydi⁴⁸.

Görülüyor ki *Schopenhauer*, bâzi enteresan *metaforlar* sâyesinde düşüncelerine açıklık getiren filozoflardan biridir. Onun yaptığı *metafor*'lardan bir tânesinde de, *politika* hakkındaki düşüncelerini bulmaktayız. Diyor ki :

45 Meselâ *Platon* (m.ö. 427-347) meşhur *idealar teorisi*'ni, kendisinden iki asır kadar önceleri yaşamış olan şâir *Epikharmos* (Epipharmos) tan almış ve kendine mâl etmiştir. Tafsilat için bkz. N. Keklik, *Felsefe*, s. 222.

46 Schopenhauer, *The World as Will and Idea*, 2/98-99.

47 Schopenhauer, *aynı eser*, 2/7.

48 Schopenhauer, *aynı eser*, (Preface to the First Edition), s. XI-XII; ayr. hkz. N. Keklik, *Felsefe*, s. 133.

«... Toplum organizasyonu, (âdetâ) bir *pandül* gibi, iki sivri uç, iki kutup, iki kötülük arasında gidip gelmektedir: *Despotizm* ve *Anarşi*. Toplum, (bunlardan) birinden uzaklaştıkça, diğerine yaklaşır. O, zaman size şu düşünce gelir ki, *orta yol* (le juste milieu), en uygun noktadır. Ne hatâ! Bu iki kötülük (:yani, *despotizm* ile *anarşi*), aynı derecede kötü ve tehlikeli değildir; (hele) birincisinden (yani *despotizm*'den) pek az korkulmalıdır: Önce, *despotizm* darbeleri, ancak mümkün durumlarda mevcuttur ve bunlar fiilen meydana geldiklerinde, milyonlarca adam arasında sâdece bir kişiye ulaşırlar. *Anarşi*'ye gelince, burada imkân ve realite birbirinden ayrılmazlar: Onun darbeleri her vatandaşa ve her gün ulaşır. Her teşekkül bu sebeple, *anarşi*'den çok *despotizm*'e yaklaşmalı, hattâ, *hafif bir despotizm* imkânı ihtivâ etmelidir...»⁴⁹

Dikkat edilirse *Schopenhauer* (1788-1800) dahi, birçok filozoflar gibi *otoriter devlet* taraflısıydı. Nitekim daha önceleri görmüştük ki *Aristoteles* (m.ö. 384-322) bile, *anarşi*'nin çıkmaması için, başlangıçta görülebilecek ufaktefek baş kaldırmaların üzerine gidilmesini tavsiye ediyordu. (bkz. br. dn. 13) Aynı şekilde *Machiavelli* (1467-1529)'nin de *otoriter devlet* yanlısı olduğunu bilmekteyiz. *Hobbes* (1588-1679) adlı filozofun da, (*metafor* yoluyla izah ettiği gibi-) toplumdaki *kavgalar*, âdetâ insan bedenindeki *hastalık* gibidir ve şâyet bu ufaktefek *kavgalar*, *iç savaş* hâline dönerse, (-tıpkı bir *beden*'in *ölmesi* gibi-), *devlet* de *ölür* gider. (bkz. br. dn. 18)

Düşüncelerinin anlaşılmasını *kolaylaştırmak* için, *metafor*'lardan yararlanan filozoflardan biri de *Henri Bergson* (1859-1941)'dur demiştik. Nitekim ona göre :

«... *Cemiyet*'i (:toplumu) bir *organizma*'ya benzetebilir-dik. Öyle ki, görünmez ipliklerle birleşen hücreleri (:fertil-leri),..... birbirine bağlanmıştır...»⁵⁰

49 Aus A. *Schopenhauer's handschriftlichem Nachlass*, (Leipzig, 1864). (Fr. terc. J. Bourdeau, *Pensées et Fragments*, s. 205-206.

50 Bergson, *Ahlak ile Din*, s. 4.

Toplumdaki *ahlâk* görüşlerinin yüzeyde farklı olmakla berâber, temelde birbirine kenetlendikleri kanâatında olan *Bergson* diyor ki :

«... Yüze çıkan su nebatları, durmaksızın akıntı ile sallanırlar; su üstünde birleşen yaprakları, yukarda (:satihta) birbirine sarmaşarak ona istikrar (:kararlılık) verirler. Fakat *kökler* daha da istikrarlıdır, sağlamca toprağa yerleşmişlerdir, onları aşağıdan tutarlar...»⁵¹

Tabiatıyla bir toplumda, yine de *gizli ahlâksızlıklar* bulunabilir ve çoğu zaman bunların farkında olmak ta zorlaşır. İşte bu noktayı belirtmek üzere *Bergson* diyor ki :

«... değer hükümlerinde bulunan *ahlâk* kâidelerinin, -onlara riâyet edilmediği yerde bile-, sanki riâyet ediliyormuş gibi görünmesine dikkat edildiğini söylemek istiyorum. (TIPKI) sokaktan geçerken, *hastalığı görmediğimiz* gibi, insanlığın bize görünen yüzünün arkasında bulunabilecek *ahlâksızlık*'m derecesini de sezemeyiz...»⁵²

Nihâyet, *William James* (1842-1910)'in *pragmatizm* ve *Sigmund Freud* (1856-1939)'un *psikanaliz* konularında, (-*metafor*'lara dayanarak-) yaptıkları açıklamalarla konumuzu sonuçlandırmamız gerekiyor.

W. James, aslen Amerikalı bir *psikolog*'tur ve *pragmatizm* adı verilen görüşün en tanınmış temsilcilerinden biridir. Türkçemize de çevrilen *Pragmatizm* (: Pragmacılık) adlı eserinde, diyor ki:

«... Genç İtalyan pragmacısı *Papini*'nin söylediği üzere *pragmacılık* (âdetâ) bir otelin içindeki *koridor* gibi, bütün kuramların ortasında bulunur. Sayısız *odalar*'m kapıları onun (:yani bu koridor'un) üzerindedir. Bu *odalardan* birinde oturmuş, *estetik* hakkında kitap yazan bir adamı, bir diğerinde diz gökmüş, *imân* ve kuvvet için *duâ eden* başka birisini; bir üçüncüsünde ise, bir cismin özelliklerini araştıran bir *kimyâcı*'yı bulabilirsiniz. Bir dördüncüsünde, fikirci bir *metafizik sistem* üzerinde derin derin düşünülmekte; bir beşincisinde (ise), *metafizik*'in

51 *Bergson, aynı eser, s. 12.*

52 *Bergson, aynı eser, s. 7.*

imkânsızlığı gösterilmektedir. Fakat koridor (:pragmatizm) hepsine âittir ve saygı değer (araştırmacı)'lar, *oda'*larına girip çıkmak için, o *koridor'*dan (:pragmatizm'den) geçmek zorundadırlar. Şu halde *pragmacılık*, (bir) metod (ve) erişilmiş bir takım sonuçlar değil, fakat yalnızca bir *araştırma tavrı* demektir...»⁵³

Şimdi bu ifâdelere bakacak olursak, *pragmacılık* hakkında verilebilecek *bâzi açık ve kısa* tarifler karşısında olduğumuz anlaşıl-maktadır. Çoğu zaman böyle bir *ahlâk ve bilgi* görüşü hakkında yapılan soyut tanımlardan birşey anlamak son derece zordur. Meselâ bilindiği üzere *pragmacılık*, herşeyden önce *elverişli, faydalı ve pratik* gibi anlamlar taşımaktadır. (*Pragmatikos* kelimesi, zâten *iş ve faaliyet* manalarına geliyor.) Yani bu görüşe nazaran, *hakikat* ile *fayda*, birbirine *paralel* şekilde düşünülmektedir. Bunun tipik bir misâline de, bu satırların yazarı, A.B.D.'de, 1967 ylında tesâdüf etmişti⁵⁴.

Şimdi de *Freud* (1856-1939) tarafından yapılan *metafor* örneklerine geliyoruz. Bilindiği üzere *Freud*, pek meşhur olan *psikanaliz* (psyehanalyse) metodunun babasıdır. Bu deyim, *ruh tahlili* mânâsına gelmektedir. Meşhur olmasına ve taraftarları bulunmasına rağmen, *psikanaliz usûlünün* pek çok düşmanları da vardır. (Nitekim *Freud'*un kendisi de bunu itirâf etmektedir.) Sâdece soyut açıklamalar hâlinde bırakıldığı takdirde, zannedildiği kadar *kolay anlaşıl-mayan* psikanaliz usûlünün herhalde *basitleştirilmek* sûretiyle izâh edilmesinde fayda vardır. *Freud*, her ne kadar :

«...gerçek pahâsına *basitleştirmek*'ten hiç de hoşlanmam...»⁵⁵

53 W. James, *Pragmacılık*, s. 40.

54 Amerikada, *New York* yakınlarındaki *Hamilton Üniversitesi'*nde, aziz dostum *Prof. Kenneth Morgan'*ın misâfiri olarak bir iki gün kalmıştım. Üniversite civarında (sâdece profesörlere mahsus olan) bir *mezarlık* bulunmaktaydı. Mezarların her birindeki *mezar taşları* dikine konulduğu halde, sâdece bir tanesi, *üzerinde oturulması* için, *ufki* (: yatık) olarak konulmuştu. Burada yatan öğretim üyesi, öleceğini hissettiği sırada demiş ki :

— Benim taşımı dikine koymayın çünkü öyle yaparsınız, *bir işe yaramaz*, fakat yatık olarak koyarsınız, belki yorulan bir ziyaretçi, onun üzerinde oturmak sûretiyle *faydalıdır* demiş. (Bkz. *N. Kekik, Felsefe*, s. 139-140'daki dn.)

55 *Freud, Psikanalize Giriş*, s. 39.

diyorsa da, bütün bunlara rağmen, *basitleştirmek* yâni ifâdelerinin anlaşılmasını kolaylaştırmak maksadıyla olmalıdır ki, *metafor*'lardan yararlanmaktaydı. Meselâ, *psikiatri* ile *psikanaliz* arasındaki farkı belirtmek üzere birincisinin *sathî meseleler*'ie, fakat ikincisinin *derûnî sebep*'le ilgilendiğini ve bu bakımdan da *psikiatri*'nin âdetâ *histoloji*'ye ve *psikanaliz*'m de *anatomi*'ye benzediğini söylemektedir. Kendi ifâdesiyle :

«... *Psikanaliz*'m *psikiatri* ile olan ilişkisi, *histoloji* ile *anatomi* ilişkisi gibidir. Birinde organların dış biçimleri; ötekinde (:*anatomi*'de) bu organın dokuları ve onları yapan öğeler (:unsurlar) incelenir. Birbirini tamamlayan bu iki alan arasında herhangi bir zıtlık bulmak kolay değildir...»⁵⁶

Dikkat edilirse, *metafor* (:benzetme) yoluyla yapılan bu tarif sâyesinde *psikiatri* ile *psikanaliz* arasındaki mâhiyet farkı, bizzat *Freud* tarafından, (-hem de *basitleştirilmek* sûretiyle-) gösterilmiştir. Oysa biraz önce gördüğümüz gibi *Freud*, her nedense «*basitleştirmekten hoşlanmam*» demekteydi. (yuk. bkz.)

Sonuç şudur : Şimdiye kadar yaptığımız açıklamalar ve bâzı ünlü filozofların eserlerinde tesbit ettiğimiz bu *metafor örnekleri* gösteriyor ki, *iyi anlayan* bir yazar, *kolay anlaşılan* bir üslup kullanmak *istediği takdirde*, herhaide *metafor* yapmak imkânına sâhiptir. Şu hâlde *metafor*, hiç bir zaman için felsefî üslûp bakımından bir hafiflik sayılmamalıdır. Aksine olarak, *metafor* yapabileceği, herkese nasip olmayan bir hüner saymalıdır. Hudutlu sayfalar içinde, ancak bellibaş filozoflardan aktardığımız bu örneklerden başka, daha yüzlerce örnek vardır ki, *FELSEFEDE METAFOR* adlı bir kitapta, onları da yayınlayacağız.

56 *Freud, aynı eser*, s. 180.

BİBLİYOGRAFYA

(ve kısaltmalar)

- Aristoteles = *Politika* (terc. Niyâzi Berkes), İst. 1944 (Millî Eğ. Bak. Yay.)
- Bergson, H. — *Ahlâk üe Dîn*
= *Ahlâk üe Dînün İki Kaynağı*, (tere. Mehmet Karasan), Ankara 1949 (Millî Eğ. Bak. Yay.)
- Bourdeau, J. = *Pensées et Fragments*, Paris, 1929 (Librarie Félix Alcan)
- Descartes, R. = *Felsefenin İlkeleri*, (terc. M. Karasan), Ankara, 1946 (Millî Eğ. Bak. Yay.)
- Descartes, R. — *Metafizik Düşünceler*
= *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler*, (tere. M. Karasan), Ankara 1945 (Millî Eğ. Bak. Yay.)
- Descartes, R. — *Tabiat Işığı*
= *Tabiat Işığı üe Hakikati Arama* (terc. M. Karasan), Ankara 1945 (Millî Eğ. Bak. Yay.)
- Fârâbî — *Fâzıl Medine*
= *Fâzıl Medine Halkının Reyleri*, (tere. Nâflz Danışman), İst. 1950, (*Fârâbî Tetkikleri* içinde : I/19-79; Ed. Fak. Yay. no. 468)
- Gazzâlî — *İhyâ*
= *İhyâ Ulâm el-Dîn* (Arapça metin) h. 1332 (Arif Ef. Matbaası)
- Gazzâlî = *Kimyâ-yı Saâdet* (tere. A. Fâruk Meyan), İst. 1979 (Bedir Yay.)
- Gazzâlî = *Makâsîd el-Felâsife* (Arapça metin; nşr. Muhyiddin Sabri), Kâhire 1912

- Hobbes, Th. — *Leviathan*
 = *Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth and Civil* (éd. by E.A. Burt, *The English Philosophers* içinde, s. 123-234), New York 1939 (The Modern Library)
- Ibn'ül-Arabî — *Fütühât*
 = *El-Fütühât el-Mekkiye*. (Arapça metin; nşr. Bulak), Mısır, h. 1274
- James, W. — *Pragmacılık*, (terc. M. Aşkın), İst. 1948 (Millî Eğ. Bak. Yay.)
- Keklik, N. — *Felsefede Uslûp*
 = *Felsefede Uslûp Meselesi ve Bazı İlkeler*, İst. 1984; (*Felsefe Arşivi*, 24/55-80; Ed. Fak. Yay.)
- Keklik, N. — *Felsefenin Tekniği*, İst. 1984 (Doğuş Yay.)
- Keklik, N. — *Türk-İslâm Felsefesinin Avrupa Kültürüne Etkileri*, İst. 1984 (*Felsefe Arşivi*, 24/1-25; Ed. Fak. Yay.)
- Keklik, N. — *Felsefe*
 = *Felsefe : Mukâyeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, İst. 1978 (Çağrı Yay.)
- Keklik, N. — *Filozofların Özellikleri*, İst. 1982, (Doğuş Yay.)
- Keklik, N. — *Felsefenin İlkeleri*, İst. 1982 (Doğuş Yay.)
- Keklik, N. — *İbn'ül-Arabinin Eserleri*
 = *İbn'ül-Arabinin Eserleri ve Kaynakları için, Misdak olarak El-Futuhât el-Mekkiye;*
 ———Cİld H-A, (İst. 1974)
 ———Cİld II-B (İst. 1980)
 ———Ed. Fak. Yay. No. 1726 ve 1991)
- Laertius, D. — *Vie et Doctrines*
 = *Vie, Doctrines et Sentences des Philosophes Illustres*, (trad. par R. Genaille), Paris 1965, (éd. Garnier-Flammarion)
- Locke, J. — *Human Understanding*
 = *An Essay Concerning Human Understanding*, (éd. by E. A. Burt, *The English Philosophers* içinde, s. 237-402), New York 1939 (The Modern Library)
- Platon — *Devlet*, (terc. S. Eyüboğlu ve M. Ali Cımcıoğlu), İst. 1975 (Remzi Kitabevi)

- Rousseau = *Toplum Anlaşması*, (terc. V. Günyol), Ankara 1946 (Millî Eğ. Bak. Yay.)
- Schopenhauer = *Rapports de la Philosophie avec la Vie, l'Art et la Science*, (trad. par A. Dietrich : *Philosophie et Philosophes par A. Schopenhauer* içinde, s. 115-147), Paris, 1912
- Schopenhauer = *Aus Arthur Schopenhauer's handschriftlichen Nachlass* (trad. par. J. Bourdeau : *Pensées et Fragments* içinde), Paris 1929
- Schopenhauer = *Die Welt als Wille und Vorstellung* (Saemtliche Werke, Band I-II), Frankfurt, 1960, (Cotta Verlag, Insel Verlag)
- Schopenhauer = *The World as Will and Idea* (transl. by R. B. Haldane and J. Kemp), London, (3 vols.)
- Voltaire = *Feylesofça Konuşmaları ve Fıkraları*, (terc. F. Baldaş), Ankara 1948 (Millî Eğ. Bak. Yay.)